

**Vadas András: Egy határfolyó
környezettörténete.
Háború és vízgazdálkodás a kora
újkori Rába-völgyben.**

BP.: BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT, 2021. 332 P.
(MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK.
ÉRTEKEZÉSEK)

A kora újkor vonatkozásában számos forrásból tudunk a Vas vármegyét keresztül-szelő Rába folyó „határ”-ként való funkcionálásáról. Az oszmán fennhatóság és adóztatási körzet az 1590-es évekre elérte a legnagyobb kiterjedését a Nyugat-Dunántúlon, majd Kanizsa 1600. évi elvesztését követően több alkalommal arról értesülünk, hogy a Rába jobb partján élő lakosság állandó fenyegetettségnek volt kitéve, valamint a 17. század első felében a vármegyei bejegyzések szerint a vármegye fele meghódolt a töröknek.¹

Az ezredforduló táján felfutó környezet-történeti kutatásoknak köszönhetően már publikációk sora hívta fel a figyelmet a folyók, a természeti környezet, illetve a történelmi események szoros kapcsolatára.² Hazánkban a néhai kiváló történész és akadémikus, R. Várkonyi Ágnes³ köré csoportosuló kutatók munkája révén, az 1990-

es évektől jelentek meg az ez irányú vizsgálatok a történettudományban. A történeti ökológia módszereinek köszönhetően elsősorban a hadügyi kérdések megválaszolását segítették elő nagy mértékben a földrajzi és ökológiai szempontú megközelítések.

A Rába folyó határ- és egyben védelmi funkciójának fontosságát már korábban felismerte a kutatás, ám a 20. század végén a vízrajzi és ökológiai megközelítések még javarészt hiányoztak az alapvetően helytörténeti jellegű munkákból, amelyek még csak a Rába hadászati szerepének néhány aspektusát vették górcső alá.⁴ A Rába-térség hadászati jelentőségét, valamint a folyónak az ezzel összefüggésben lévő természetföldrajzi jellegzetességeit találó publikációk jobbára csak a 2000-es évek első évtizedeiben láttak napvilágot, ám arra a közelmúltig nem akadt példa, hogy a folyó Vas megyei szakaszának – elsősorban a Batthyány család birtokait vizsgálva – a hidrológiai és ökológiai viszonyait szem előtt tartva önálló kötetben szintetizálva mutassák be a Rába mentén végbement környezeti változásokat, amelyek a török elleni védelmi rendszerrel is összefüggésbe hozhatók. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történeti Intézetének gondozásában, a „Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések” sorozatában 2021-ben megjelent „Egy határfolyó környezet-története” című munka ezen hiátust igye-

- 1 Tóth Péter: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. 2. [köt.], 1601–1620, 1631–1641. Szombathely, 1992. 198. p. 1630. sz. (Vas megyei levéltári füzetek; 5.)
- 2 Vadas András könyvének (továbbiakban: Vadas, 2021.) bibliográfiájában tekintélyes mennyiségű, a témát érintő munkát sorol fel: 287–322. p. A témára legújabbban: Táj, ember, tudás - zöldsörténelem. Bevezetés a környezettörténelem irodalmába. Szerk. Balogh Róbert et al. Bp., 2021. 307 p. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.), Tájélatalkítás, járványok, vizek, birodalmak - zöldsörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából. Szerk. Balogh Róbert et al. Bp., 2022. 280 p. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)
- 3 R. Várkonyi Ágnes a témában publikált, meghatározó munkáit kronologikus sorrendben lásd Vadas, 2021. g. p. 2. láljegyzet.

- 4 Erre lásd pl. Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi nagybirtokon. Bp., 1981. 203 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat; 94.); Bencsik Gyula: Fentő és göré: hódoltság kori védelmi munkálatok emlékei a Felső-Rábavidék dűlőneveiben. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1995. 1. sz. 42–49. p.; Gellén Zsolt: A Rába védelmében. In: Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 2000. 232–255. p.; Sarlai Szabolcs: Marsili és a Batthyányak a Rába védelmén 1683-ban. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körömden 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körömd–Szombathely, 2006. 139–144. p.

kezett pótolni. Vadas András 2014-ben megvédett doktori disszertációjának átdolgozásából készült kötet a rendkívül produktív szerzőnek nem az első, témával foglalkozó monográfiája.⁵ A történeti ökológia jeles képviselőjeként, jelen kötettel Vadas András viszont egy olyan munkát adott közre, amellyel a korábbi kutatásainak és szépszámú publikációjának⁶ eredményeit felhasználva kívánja elmélyíteni ismereteinket a történettudomány e felettébb izgalmas területén.

Elsőként, a könyv bevezető fejezetben a földrajzi és a kronológiai kereteket jelöli ki a szerző. Munkájában a Rába folyó Vas vármegyei szakaszára fókuszál, amelynek elsődleges oka, hogy a kötetben vizsgált folyó menti települések⁷ döntő hányada a kiterjedt Rába menti birtoktestekkel rendelkező Batthyány család fennhatósága alatt álltak. A főúrcsalád páratlanul gazdag levéltára nélkülözhetetlen a térség mikrotörténetének megismeréséhez, amely elsősorban Batthyány (I.) Ádám (1610–1659) gondos szervező munkájának köszönhető. Az archívum egyben a kora újkor rekonstrukálásának egyik alapvető forrásbázisa is, amit az is jól tükröz, hogy a vizsgálatba a Zala, Mura, Pinka és Gyöngyös-patak vízfolyásainak analógiaként történő bevonása közvetlen vagy közvetett – pl. familiárisok útján – módon, de ugyancsak szorosan kapcsolódik a Batthyány családhoz. Üdítő kivételnek számít más, viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkező nemesi familiák – pl. Nádasdyak, Erdődyek – iratanyagának felhasználása is, amelyek

- 5 Vadas András: *Körmend és a vizek. Egy település és környezete a kora újkorban*. Bp., 2013. 128 p. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Tanulmányok, konferenciák; 5.)
- 6 A szerző témával kapcsolatos, kiterjedt munkásságát lásd Vadas, 2021. 318–320. p.
- 7 A vizsgálat alá vont településekről táblázatot közöl Vadas, 2021. 15. p.

segítségével a kutatás előtt eddig háttérbe szorult települések – pl. Vép mezővárosa – történetébe is betekintést nyerhetünk. Az időkeretek megadásánál (1600–1659) a szerző nem titkoltan jegyzi meg, hogy a politikatörténeti okokon felül egyértelműen a forrásokban leginkább gazdag korszakot vizsgálja, amely szintén Batthyány (I.) Ádám által bevezetett gondos adminisztráció eredménye. A bécsi császári udvarban is otthonosan mozgó,⁸ a „dunántúli” kerületi főkapitányi, valamint a Kanizsa ellen végvidék főkapitányi (1633–1659)⁹ tisztséget

- 8 Életére részletesen lásd *Koltai András*: *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. Győr, 2012. 636 p. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások; 14.)
- 9 *Pálffy Géza*: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Minta egy készülő főkapitányi és archontológiai „életrajzi lexikonból”. = *Történelmi Szemle* (továbbiakban: TSZ), 1997. 2. sz. 280. p.

is egyidejűleg betöltő főúr halála viszont egyértelműen mérföldkőnek tekinthető, ugyanis törést jelent a források száma és minősége vonatkozásában is.

Mindezek után Vadas egy vázlatos áttekintést nyújt azon intézmények összességéről, amelyek az elmúlt 20 év hazai környezettörténeti kutatásait meghatározták. Részletezi a környezettörténeti kutatások három, nemzetközileg is meghatározó ágát, majd egyértelműen rávilágít arra, hogy a korábbi, évtizedeken keresztül uralkodó „hanyatlástörténeti narratívák” megdőlni látszanak, és a legújabb tudományos eredményeknek köszönhetően a kora újkorról alkotott képet is sikerült ennek tükrében alkotni. A „kiszégkorszak”-nak nevezett hőmérséklet csökkenés hatása régóta tudott a szakirodalomban,¹⁰ de Vadas rámutat például arra is, hogy a korábbi felfogással ellentétben az oszmán jelenlét, illetve a háborús viszonyok teremtette szükségletek nem jártak együtt nagymértékű erdőirtásokkal és pusztasodással.¹¹ A vízgazdálkodás vonatkozásában pedig azt emeli ki, hogy Andrásfalvy Bertalan, Sárközt érintő munkája¹² óta, csak az elmúlt 20 évben terelődött a figyelem az árvizekre, azok tár-

sadalomban okozott változásaira, valamint az ezzel összefüggő tájhasználatra.

A kora újkori ökológiai viszonyok vizsgálataival többen, több helyütt is foglalkoztak, ám az eddig megjelent viszonylag kevés számú kutatás legfőbb kerékkötőjének azt tartja a szerző, hogy a 16–17. század folyamán a központi adminisztrációban a hivatali funkciók még nem különültek el élesen egymástól, így hiányoznak azon a komplex iratcsoportok, amelyek a későbbi századokban példának okáért célzottan a környezeti anomáliák gyűjtésére fókuszáltak. Ennek okán az eredmények felmutatásához elkerülhetetlen a nagy mennyiségű, nem a szűkebb témára vonatkozó iratanyag áttekintése, amelynek következtében Vadas a munkája legfontosabb forrásaként a Batthyány miszilis levelezéseket jelöli meg. A történettudomány művelői számára igazi „csemegének” számító, több mint 50.000 darabot számláló sokoldalú iratcsoport az alapvető tájékoztató funkción felül a mindennapi életbe is betekintést enged. Ezen tulajdonságukat aknázza ki a szerző is, aki például Körmend történetének tárgyalásánál beszédes grafikonokkal és táblázatokkal szemlélteti¹³ a vizsgálat alá vont tekintélyes számú magánlevelezést.¹⁴ A jól használható gazdasági vonatkozású adatokat tartalmazó urbáriumok értékét az adja, hogy a kora újkortól kezdődően már gyakorta tartalmaznak olyan deskriptív részeket is, amelyek a földesúr által bírt birtokokon, valamint a hozzájuk tartozó szolgálati formákon felül például a réteket, kaszálókat, szőlőket, malmokat, erdőket, halastavakat stb. is rögzíti. A térképi források vonatkozásában pedig lényeges, hogy ugyan a 17. századra vonatko-

10 Erre részletesen lásd pl. *Rácz Lajos*: A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről. = *Agrártörténeti Szemle*, 1989. 1–4. sz. 118–147. p.; *Uő*: A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején, 1490–1800. A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei. = *TSZ*, 1995. 4. sz. 487–508. p.; *Uő*: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged, 2001. 303 p.; *Uő*: A kis jégkorszak hasznélvezője a Kárpát-medence mezőgazdasága. In: *Környezettörténet. 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Szerk. Demeter Gábor et al. Bp., 2021. 183–199. p.

11 Vadas, 2021. 34–39. p.

12 *Andrásfalvy Bertalan*: A Sárköz és a környező Duna menti települések ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználati szabályozás előtt. Bp., 1973. 74 p. (*Vízügyi történeti füzetek*; 6.)

13 Vadas, 2021. 103–106. p.

14 Ehhez kapcsolódva Vadas a szűken vett témától némileg eltérve, de annál érdekesebb kitekintést tesz a felhasznált források íróinak alfabetizációs képességeit taglalva, megállapítva, hogy az egy-egy uradalom vezetését ellátó tisztartók közül vélhetően többen sem rendelkeztek az írni-olvasni tudás képességével.

zónán számuk elenyésző, azonban a 18. század végétől kezdődően meginduló Rába-szabályozásoknak köszönhetően ugrásszerűen megszokasodnak.

A technikai részek és a kutatási irányelvek bemutatását követően a kötet további részében megismerhetjük a folyó történetének legkorábbi – a szerző által korábban már önálló tanulmányban publikált¹⁵ – felmérését. Véleménye szerint a feltérképezésben hangsúlyosan megjelenő erdők és a folyó együttes formálásával kialakított védelmi rendszer ad magyarázatot arra, hogy miért volt több, a földesurak kezelésében lévő tilalmas erdő is a folyó mentén. A folyófelmérések során az átkelő környezeteiben különös jelentőséggel bírt a fákkal kísért folyó.¹⁶ Meglétük a gázlók lezárása okán ugyan elengedhetetlen, ám az őrhelyek, górék csak mint építőanyag igényelték az erdők jelenlétét, mivel a gázló és annak közvetlen környezetének szemmel tartását és egyúttal hatékony védelmét az erdők adott esetben inkább gátolták.

A kötet második felében a Batthyány család Rába menti birtokai közül kiemelkedő Körmend és Csákány történetével ismerkedhet meg részletesebben az olvasó. A szerző számos érdekes problémakört boncolgat a településekkel kapcsolatban, de ezek közül csak néhány feltett, de továbbra is nyitott kérdést kívánunk továbbgondolni. Első ilyen a körmendi Rába-híd kérdése. A szerző a „római út nyomdokát” ábrázoló térképek közül egy 1845. évi, mára sajnálatos módon már elkallódott, de Iványi Béla munkája ré-

vén az utókorra maradt térkép, illetve egy 18. század végi Helytartótanácsi térkép összevetésével támasztja alá, hogy az egykori Borostyánkőút a 19. századi körmendi hídtól keletre, mintegy 2 km-re húzódott. Állítását, valamint a „római út nyomdokának” hollétét egy, az Iványi által jegyzetnél korábbi, 1833-ból származó térkép is szemléletesen igazolja.¹⁷ A római kori hídmaradvánnyal kapcsolatban Vadas nem foglal állást, azonban megjegyzi, hogy ismerve a Rába szélső vízjárását, egy római kori híd fennmaradása ilyen hosszú időn keresztül igencsak kérdéses. Ezzel szemben az Anjou-kor végén, egy 1381. évi oklevél állítását elfogadja, miszerint híd állt Körmendnél.¹⁸ Vélelmezhetően ugyanakkor a középkorban Körmenden, majd azt követően nem haladt át észak–déli irányú út (és híd) a városon,

17 MNL OL S 80 Rába Nr. 11., 1833. 7. szelvény <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29353/view/?pg=6&bbox=7642,-4277,10266,-2646>(Megtekintve: 2022. szeptember 1.)

18 „*usque ad pontem super predictum fluvium Raba existentem, per quem in prescriptam villam dicti magistri Johannis transiretur*” Süttő Szilárd: Okmányi kalászat a bécsi Erdődy-levéltárból. Késő Anjou-kori és egyéb oklevelek, 1244–1400. = Gesta, 2007. 1. sz. (továbbiakban: Süttő, 2007.) 31. p. Ezen megállapításnál meg kell jegyeznünk, hogy az említett forrásgyűjtemény 25. oldalának 10. regesztájából, egy Vámosföldre nevű – perben szereplő – helyről megtudjuk, hogy ott korábban mézadók laktak, amelyből arra következtetünk, hogy akkor pedig a híd Vámosmézadó, azaz a mai Nagymizdó északi részénél feküdhett, pont ott, ahol éppen a „római” út és híd volt a Rábán. Vagyis a városon kívül állt a régi híd, amelyre utalt az 1381. évi bejegyzés. Mindent összevetve véleményünk szerint három középkori Rába-híd sorakozott egymás közelében: Hídvég, Hidashollós és Vámosföldre. A „vámos” előtag minden bizonnyal csak a hídvárra utalhat. Süttő, 2007. 25. p. Ehelyütt mondok köszönetet Benczik Gyulának a tanácsaiért, valamint a helynevek azonosításában nyújtott segítségével.

15 Vadas András: A Rába-mente környezeti viszonyai a 16. század közepén egy 1543–1544-es folyófelmérés tükrében. = Soproni Szemle, 2015. 1. sz. 16–40. p.

16 Vadas, 2021. 97. p.

az ugyanis az almásdi rév¹⁹ és a vámosföldi híd megszűnésével összefüggésben keletkezhetett és nyerhetett funkciót.²⁰

A Rábán lévő malmokról is sokat megtudhatunk. Vadas számos példával illusztrálja, hogy a korabeli malmok a hagyományos, gazdasági funkciójuk betöltése mellett a vízszabályozásban is jelentékeny szerepet játszottak. Mindezzel összefüggésben Körmennd példáján keresztül megvilágítja, hogy a malomgát által felduzzasztott folyó vize a vár vizesárkának vízellátását is biztosította. Ugyanakkor Csákány esetében ezt nem támasztják alá egyértelmű adatok, azonban a szerző valószínűsíti, hogy a csákányi vár vizesárka is a Rába visszaduzzasztása révén jutott vízhez. Sokkal inkább valószínű azonban az, hogy Csákány esetében a várárok vizét a 17. században az Árpád-korból ismert Miród patak táplálta, amely északi irányból folyt délre és a csákányi

templomtól keletre torkollott a Rábába.²¹ A malmok Csákány esetében csak mellékes szerepet játszhattak a vízszabályozásban, mivel a csákányi malmok javarésze az Árpád-kor óta a Rába „Izturgának” mondott szakasza mentén helyezkedtek el.²²

- 19 Az almásdi kelőre lásd „1583. Franciscus de Nadasd Comes Comitatus Castriferrei, Thomas item Ladislaus, filii Christophori de Nadasd, necnon Paulus, alter Thomas, Martinus et Stephanus de Nadasd, a Rudolpho II. imperatore et rege, quod circa possessionem ipsorum Almas[d], penes Körmennd in Comitatus Castriferrei, viam publicam, in aquis laboribus et expensis, pontibusque et aggeribusque providere debeant, privilegium super exactione ibidem in Almas tributum seu telony obtinent eodem anno in congregatione in oppido Sabariae publicatum.” Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Folia Latina 3160. „Lehótzky Andreae, auctoris Stemmatographiae, Elenchus Literarum familiae Comitum Nadasdy ab S. 1220 usque 1744” Almásd Halogy és Nadasd között feküdt a Rába mellett, és a rév vagy híd igazi jelentőségét az adta, hogy a Pinka-torkolat felett kelt át a Rábán nyugat felé, tehát egy jóval kisebb vízhozamú szakaszon. A kelőtől Doroszló és Csákány mindössze 1–2 km-re lehetett. Az Almásdi kelőre lásd még: MNL OL DF 100641 és DF 101748. Magyar fordítására lásd: Szemelvénygyűjtemény Körmennd történetének tanulmányozásához. 1. köt., 1244–1849. Szerk., a szövegeket vál. Kondicsné Kovács Éva. Körmennd, 1993. 5. p.
- 20 Erre lásd Balogh János: Kora Árpád-kori utak emléke Felsőmarác határában. = Vasi Honismereti Közlemények, 1994. 1. sz. 51. p.

- 21 Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Vas Megyei Levéltára Térképgyűjtemény U 425. Csákányi úrbéri s közben lévő urasági birtokok térképe, 1856.
- 22 1248: Farkas (*Farcasius*) malma csákányi földterület (*terra Chacan*) határjárásában. „*ab aqua Mirod...sub molendino Farcasy...ad angulum luci in fine ville in capite fontis*” MNL Országos Levéltára (továbbiakban: OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF) 49595., vö. Hazai Okmánytár (továbbiakban: HO) Tom. 3. Kiadják Nagy Imre et al. Győr, 1866. 7. sz. 11. p.; 1265: Csákányi Balzsam leánynegyede Csákányban (*Chakan*) – 70 holdja a Strem (*iuxta fluvium Ztremen*) mellől indult, majd „*usque fluvium Myroud tartott, vagyis...*” *Vagyis ez a 70 hold az északi és déli végpontját adja meg. „et insuper una rota molendini prefati Jacobi siti in fluvio Zturga a plaga orientali iuxta villam parulam existentis*” MNL OL DF 49589., vö. Árpád-kori Új Okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. (továbbiakban: ÁÚO) 8. köt., 1261–1272. Pest, 1870. 93. sz. 132–133. p.; 1277: A „*villa parvula*” azonos az 1277-ben említett *villa Kysfolud*-dal, és feltehetően azonos a későbbi Balzsamasszonyfalvával (1290: MNL OL DF 101651) – MNL OL DF 49590., vö. ÁÚO 9. köt., 1272–1290. Pest, 1871. 124. sz. 182–183. p.; 1290: néhai Farkas (*Farcasius*) avus malom(helye) [Csákányban] az Vzturga vízén, melyet a Medves-patakon (*Meduspataka*, ma Vörös-patak) lévő malom(hellyel) elcserélnek: „*unum locum molendini, qui olim fuit Farcasii avi eorum, situm in aqua Vzturga*” MNL OL DF 101651., vö. HO Tom. 8. Szerk. Nagy Imre. Bp., 1891. 237. sz. 290. p.; 1336: a „*Chakan*”-iak vagyis „*Balsanassunfolua*”-iak a Rumiaknak eladnak egy malomrész a Rábán, amit itt Izturgának mondanak „*... in molendino sito super fluvio Raba ibi Iztirga vocato*” MNL OL DF 49599., vö. Anjou-kori oklevéltár (továbbiakban: AOKl.) 20., 1336. Szerk. Piti Ferenc. Bp.–Szeged, 2004. 131. sz. 140. p.; 1342: Rumiak birtokában egy malom az Izturgán Csákányban: „*molendinum eorum ... super fluvio Iztirga in Chakan*” AOKl. 26., 1342. Szerk. Piti Ferenc. Bp.–Szeged, 2007. 443. sz. 313. p.; 1416: az Ivánczyak Himfához tartozó, Rábán túli Heszterga nevű kaszálója (Csákán illetve Doroszló felé) „*particule terre ultra fluvium Raba et fenetum Heszterga*” MNL OL DF 261557., vö. Zsigmondkori oklevéltár. 5., 1415–1416. Mályusz Elemér kéziratát kiegészít, szerk. Borsa Iván. Bp., 1997. 603. p. 2272. sz. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, 2. Forráskiadványok: 27.)

Ez a néhány km-es szakasz az ártér jobb szélétől az ártér bal széléig folyt, minden bizonytalansággal jelentős eséssel. A csákányhoz közeli Tisztamark és Paczonaháza „malomajza” települések az ártérben a Rába bal partján helyezkedtek el és az itteni görék az árvizek idején vélhetően megközelíthetetlené váltak – a csörötneki göré szintén –, de Csákány alatt már nem ez volt a helyzet.²³

A vízszintszabályozás felelősségteljes feladatát a molnárok végezték, akik az árvizek elleni védelemből is kivették a részüket. Az utolsó fejezetben Vadas András a Rába szélsőséges vízjárását és árvizeit a szerző számos példával illusztrálja. Rámutatott, hogy a kora újkori Rába vonatkozásában az összes áradások mintegy 40%-át a tavaszi áradások tették ki, amely tendencia jól összeegyeztethető a 20. századi statisztikai adatokból kiolvasható arányokkal. Mindazonáltal a 16. század első felében, az 1634 és 1641 közötti időszakban egy esetben négy (1641), egy esetben (1634) pedig három jelentős áradással találkozunk. Négy további esetben pedig két–két árhullám (1637–1639, 1641) vonult le a folyón. Az 1645–1653 közötti időszakban is sűrűn találkozunk árvizekkel, de mindezek mellett minden évben legalább egy jelentősebb árhullám levonult a folyón. A szerző hangsúlyozza, hogy a 17. század első felében a Rábán a nyári és a téli negyedévben szinte azonos valószínűséggel alakultak ki árvizek, valamint a forrásokban előforduló kevés beszámoló miatt a havi árvízgyakoriságra vonatkozóan nem vonhatunk le messze mutató következtetéseket. Az árvizek mindenesetre kiemelt szerepet játszottak a határvédelemben, ugyanis az alkalmazott

technikai eljárások, a bevágások, fentőzések, valamint malomgátak megléte a kiszámíthatatlan és romboló árvizekkel együttesen járultak hozzá a Rába-völgy viszonylagos elmo-csarasodásához.

Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy Vadas András a teljesség igényével igyekezett összefoglalni azt, hogy a Rába folyó környezete miként alakult át az oszmán jelenlét árnyékában a természeti jelenségeknek és az emberi beavatkozásoknak köszönhetően. Kiemelt figyelmet fordított az árvizek környezetformáló hatásainak bemutatására, de a kora újkori malmok mibenlétét is behatóan vizsgálta. Hiánypótló szintézisét mindvégig magas tudományos színvonal jellemzi, aminek egyik legszembetűnőbb példája a számos levéltári forrás – főként missiles – felhasználása, valamint a nagyszámú külföldi szakirodalmi adatot felvonultató, európai és a hazai történések közti párhuzamok sokaságának kimutatása. A kötetben helyet kapó táblázatok, illetve grafikonok felettébb informatívak, a leírtak vizualizálásában és megértésében jelentős szerepet töltenek be, ugyanakkor számuk már–már túlzónak hathat. A szerző a tárgyalat fő részeket követően egy impozáns méretű Okmánytárat közöl, ahol teljes egészében, míg a Függelékben a kötetben található nagyobb témákra bontva, kivonatos formában, táblázatba foglalva tesz közzé számos, beszédes iratot, illetve missilist. A mű további erőnei között említhető a kötet végén található alapos hely- és névmutató is. Örömteli tény, hogy a kiadvány az egyik legnagyobb hazai könyvkereskedő hálózat kínálatában is megtalálható, így bárki számára könnyen hozzáférhető. Ennek (is) köszönhetően az olvasó egy olyan színvonalas szakkönyvet vehet a kezébe, amely a kora újkori Rába folyó rendkívül érdekfeszítő (környezet)történeti kérdéseit boncolgatja.

Baráth Zsolt

23 MNL OL S 8o Rába Nr. 11., 1833. 4. szelvény <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkepar/29353/view/?pg=3&bbox=-1299%2C-7556%2C13180%2C-3> (Megtekintve: 2022. szeptember 1.), 5. szelvény <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkepar/29353/view/?pg=4&bbox=-1243%2C-7615%2C13236%2C-62> (Megtekintve: 2022. szeptember 1.)

Judic, Bruno:
L'Europe de saint Martin.

CHOUZÉ-SUR-LOIRE: SAINT-LÉGER
ÉDITION, 2021. 278 P.

Szombathely leghíresebb szülőtte, Szent Márton élete és kultusza iránt érdeklődők számára bizonyára ismerősen cseng Bruno Judic, a tours-i François Rabelais Egyetem emeritus professzorának a neve. Judic professzor a 2016–2017-es Szent Márton emlékévként többször is ellátogatott városunkba és több írása magyarul is olvashatóvá vált az akkor napvilágot látott kiadványokban. A neves Szent Márton-kutató szakember legújabb könyve egy francia kiadó, a Saint-Léger éditions gondozásában jelent meg és Szent Márton európai történelmi jelentőségének egy érdekes európai panorámáját nyújtja az olvasó számára. Mielőtt a mű tartalmáról írnék, szeretném jelezni, hogy a Saint-Léger kiadó portfóliójában az utóbbi évek során öröndetes számban gyarapodtak a Szent Mártonról szóló kiadványok. 2020-ban Donatien Mazany a Szent Márton-ereklyék vándorlásai történetének szentelt „Les Voyages des reliques de saint Martin” című monográfiája jelent meg.¹ Ezt követően e sorok szerzője tanulmánykötete látott napvilágot 2021 tavaszán „Varia Sancti Martini” címmel, majd ugyanezen év végén Bruno Judic professzor munkájával bővült tovább a sorozat.

A mű a szerző korábban már előadások formájában elhangzott, illetve részben megjelent és átdolgozott tanulmányait gyűjtötte össze egy csokorban időrendi és földrajzi szempontok alapján. Bruno Judic összesen kilenc fejezetbe foglalva mutatja be az általa vizsgált témákat, amelyek a híres

1 Ismertetését lásd *Tóth Ferenc*: Donatien Mazany: Les Voyages des reliques de saint Martin. Chouzé-sur-Loire. Saint-Léger éditions, 2020. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 2021. 2. sz. 247–250. p.

Bruno Judic

L'Europe de saint Martin

SAINT-LÉGER ÉDITIONS

szent európai tiszteletének változatos helyszíneit és korszakait villantja fel. Judic professzor munkája átmenetet képez a szigorú értelemben vett tudományos és a könnyedebb stílusú ismeretterjesztő műfajok között. A tudományos jelleget erősíti a fejezetek végén található jegyzetapparátus és a gazdag irodalomjegyzék, a könnyed szövegvezetés pedig a szélesebb olvasóközönység számára is élvezetes olvasmányt nyújt.

Az első fejezet a téma legáltalánosabb összefoglaló címét viseli: Szent Márton és Európa. Bruno Judic már a bevezető gondolataiban egy igen fontos témára mutat rá, nevezetesen arra, hogy Sulpicius Severus a „Dialogusok” című művében felhívta a figyelmét a keletre induló Postumianus nevű barátjának, hogy az európai Szent Márton semmiben nem alsóbbrendűbb, mint a nagy keleti keresztény gondolkodók. Az idézet jelentősége több értelemben is figyelemre

méltó. Egyrészt itt jelenik meg Európa fogalma először a mai földrajzi értelmében, másrészt pedig a különlegesen fokozó összehasonlítás révén Szent Márton személyét nemcsak a keleti egyházatyákkal, hanem a nagy ókori gondolkodókkal is egy szintre helyezi. Ez követően Márton főleg életének kezdetére vonatkozó fejtegetéseket olvashatunk, amelyek fő mondanivalója az, hogy Sulpicius Severus életrajzi munkájában ugyan nem utalt Márton születési idejére, de pontosan megemlékezett annak helyéről, a pannóniai Sabáriáról. Pannónia előtérbe helyezésének több oka is lehetett Judic professzor érvelése szerint. Egyrészt a tartomány a Római Birodalom katonai végvidékének és stratégiai fontosságú területének számított, amelyben még a neves szentjének, Mártonnak a neve (Martinus) is a római hadisten Mars nevéből származott. Másodsorban Pannónia olyan nagy keresztény gondolkodók pátriájának is számított, mint a ptuji Szent Viktor vagy a stridoni származású Szent Jeromos, aki mellesleg Sulpicius Severus közeli barátjának is számított. Mindezeket túl pedig Pannónia átmeneti területet képzett a korabeli keleti és nyugati világrészek között, amelynek szimbolikus jelentősége lehetett a kereszténység kialakulásának és megszilárdulásának kezdetén és ez a momentum Szent Márton élettörténetében is fontos szerepet játszott. Ezt jól példázza, hogy a 2 évszázaddal Márton működése után az Ibériai-félszigeten tevékenykedő pannóniai származású Bragai vagy Dumioi Szent Márton (529 k.–579) is neves elődje nevét választotta. Később a galliai Tours városából, a szent sírja tiszteletéből kibontakozó Márton-kultusz nagy hatást gyakorolt a szerzetesség, különösen a bencés rend európai kialakulására. Erre utal például a Monte Cassino-i Szent Benedek idejében alapított Szent Márton-templom, de jól illusztrálja a bencések Márton-tiszteletét

Pannonhalma alapításának története és korai történelme. A Klodvig frank uralkodó védőszentjéül választott Márton tiszteletének sikerét annak köszönhetjük, hogy a helyi népesség körében nagy népszerűségnek örvendő jellegzetesen gall–római szent kultuszát sikerült a frank dinasztia támogatásához felhasználni. Ebben nagy jelentőséggel bírtak a szent ereklyéi, főleg a köpenyének (latinul *capa*) egy zászlóként is használt darabjának mozgósító ereje, amely alatt frank királyok, az Anjou-hercegek vagy éppen a magyar Szent István király katonái is küzdöttek. A Márton-kultusz helyi sokszínűséggel párosuló meggyökereződését jól példázzák az fennmaradt források, mint az írországi Arnogh-kódex vagy a magyar Ernst-kódex (Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 431).

A kötet második fejezete a Duna-völgyi népek ókeresztény korszakába vezeti el az olvasókat. A közép-európai folyam egyszerre jelentett összekötő útvonalat és elválasztó határt a vizsgált korban, elsősorban a római civilizáció és a környező barbár népek között. A szerző négy periódusra osztva mutatja be a dunai népek történelmét: a kései római időszakban; a Justinianus császár és az Avar Birodalom idején; a Karoling Birodalom korában; valamint a magyar honfoglalás és államalapítás korszakában. Az első időszakot vizsgálva ismét kiemeli Pannónia katonai jellegét, szerepét a limes védelmében, felsorolva a jelentősebb katonacsászárokat. Gyakran hivatkozik a kereszténység kora jelenlétére utaló fontos szombathelyi régészeti leletekre, mint a sabariai sírfeliratok vagy Szent Menász ampullája stb. Justinianus császár uralkodása idején a kereszténység dalmáciai térnyerését hangsúlyozza ki, de utal a pannóniai kereszténység fennmaradásának bizonyítékaira is. A Karoling-kor fontosabb eseményei közül Bruno Judic meg-

említi Nagy Károly híres 791. évi látogatását, amely nagy valószínűséggel hozzájárult a szent kultuszának terjedéséhez.² A negyedik korszakban, a magyar bejövetelével kapcsolatos változásokat pedig megpróbálja a különféle róluk szóló krónikák összehasonlító jellegű felidézésével illusztrálni. A Márton-kultusz elemeit keresve kiemeli annak fontos szerepét a Kárpát-medencei kereszténység fennmaradása szempontjából, amelynek mérföldkő jelentőségű eseménye volt a pannonhalmi apátság meg alapítása.

A harmadik fejezetben a Szent Márton-kultusz itáliai eredetével kapcsolatos gondolatait osztja meg az olvasókkal Judic professzor, különféle szempontok alapját, korszakok és régiók szerint. Amint azt Sulpicius Severus művéből tudhatjuk, Márton többször is megfordult Itáliában, a neves ókori író például két milánói útvjáról is beszámolt. Az itteni kultusz esetében nehéz kapcsolatot találni a galliai kultusz hely – Szent Márton tours-i sírhelye – és az itáliai települések Szent Márton-tiszteletre utaló hagyományai között. Itt sokkal inkább a helyi, elsősorban észak-itáliai – pl. aquileai – spiritualitás hatására hívja fel a figyelmet Bruno Judic, valamint a Sulpicius Severus könyvének óriási római sikerét bizonyítja több forrás segítségével is. Az itáliai kultusz helyek közül kiemeli a római San Martino ai Monti templom ősi eredetét. A szent kultuszának az ókeresztény korban nagy szerepe lehetett az arianizmus elleni küzdelemben, amint erről több műemlék – pl. a ravennai Szent Márton-templom – és forrás – pl. a veronai legrégebbi Szent Márton életére vonatkozó kézirat –

is megemlékezik. De alapvető szerepet játszott a Márton-kultusz a szerzetesség itáliai megerősödésének folyamatában is, amelyet jól illusztrál az a tény, hogy Szent Benedek Monte Cassinoban egy Apolló-szentély elpusztítása után Márton tiszteletére építtetett templomot. Ebben a fejezetben a neves tours-i történész áttekinti az itáliai területek nagy részét a korai középkori Szent Márton-kultusz jelenlétének szempontjából. Állításait mindig a legfrissebb régészeti vagy történeti kutatások eredményeivel támasztja alá. A velencei terület esetében például a Torcello-szigeten folyó 2020. évi régészeti kutatásokra hivatkozik. A Karoling időkben a gombamódra szaporodó itáliai Szent Márton-kultusz helyeket a politikai és egyházi hatalom szimbolikus térfoglalási folyamatába helyezve ábrázolja.

Az itáliai területekre vonatkozó gondolatait viszi tovább a következő fejezetben is, ahol megismétli és részletesebb kifejti azokat Róma példáját keresztül. Judic professzor szerint a császári hatalommal való bonyolult viszonyt jelképezi Márton találkozása az ördöggel és az életére törő rabló megtérítése is. Az Alpokban megfigyelhető Szent Márton-kultusz mögött nem annyira Márton egykori útjainak hatását, mint inkább a helyi spiritualitásból kiinduló kezdeményezések eredményeinek tekinti. Ehhez hasonlóan, Giampiero Casiraghi³ véleményével szemben a nagy számú észak-itáliai Szent Mártonnak szentelt templom jelenlétét nem a Tours-ból és Marmoutiers-ból kisugárzó kultusznak tulajdonítja, hanem egy saját itáliai kultusz hely hatásának. A Márton-kultusz terjedését jól jelképezi Venantius Fortunatus

2 Lásd erről újabban Kiss Gábor: Nagy Károly – Szent Márton szülőhelyének első zarándoka. In: *Via Sancti Martini. Szent Márton útjai térben és időben.* Szerk. Tóth Ferenc, Zágórhidi Czigány Balázs. Bp., 2016. (továbbiakban: Tóth – Zágórhidi Czigány, 2016.) 41–57. p.

3 *Casiraghi, Giampietro: Attraverso le Alpi. La valle Stura di Demonte e il priorato di Bersezio.* In: *Attraverso le Alpi S. Michele, Novalesa, S. Teofredo e altre reti monastiche.* A cura di Frederi Arneodo, Paola Guglielmotti. Bari, 2008. 161–178. p. (Biblioteca Michaelica; 3.)

itáliai költő példája, aki 565–566 körül elutazott Itáliából, pontosabban Ravennából, hogy az Alpokon, Bajországon és a Rajna völgyén keresztül Galliába jusson. Erről az útvjáról soha többé nem tért vissza. Fortunatus ezután a frank uralom alatt lévő Galliában a fejedelmek, főurak és püspökök udvarában tevékenykedett, akiknek hálából ékes klaszikus latin nyelven szerzett és tökéletes stílusban megírt költeményeket hagyott maga után. 573 és 576 között Venantius Fortunatus – Tours-i (Szent) Gergely püspök kérésére – megírta Szent Márton verses életét. Egy jelentős, négy könyvből álló munkáról van szó, amely Sulpicius Severus életrajza lényegét dolgozta fel. De nemcsak ez a mű érdekes a szent kultusza szempontjából, hanem Venantius Fortunatus két szöveget is hátrahagyott erről az útvjáról. Az egyik a „Carmina” című verses ciklus bevezetőjében található és a saját útvjáról szól Ravennától Tours-ig, a másik útleírásban az ellenkező irányban is elképzelte az utazását Galliából Ravenna felé, de ezt nem ő maga tette meg, hanem a Szent Márton életének szentelt könyve útvjáról írta le.⁴

A mű hatodik fejezete a katonaszent Szent Márton témájával foglalkozik behatóbban. Sulpicius Severus szövegéből jól ismert Márton életének katonai háttere, amely szerint veterán édesapja eredetileg őt is katonai szolgálatra szánta és ennek köszönhette Mars hadistenre utaló nevét is. A katonai szolgálatból való kilépésének időpontja nem derül ki a szövegből, viszont a fegyveres szolgálat megtagadása Wormsban egyértelműen a mártírszentek attitűdjét idézi. Szent Márton hagiográfiája számos hasonlóságot mutat más híres katonaszentek – pl. Szent Demeter, Szent György, Szent Ménász, Szent Móric – életpályájával és Bruno Judic szerint

4 Lásd erről újabban *Judic, Bruno*: Venantius Fortunatus mártóni útja. In: Tóth – Zágórhidi Czigány, 2016. 37–39. p.

nem véletlenül vált a frank uralkodók egyik kedvelt védőszentjévé. Ian Wooddal egyet értve kiemeli, hogy Klodvig hitfelvétele szimbolikus jelentőségű volt és a korabeli ortodoxia győzelmét jelentette az eretnek arianizmus felett.⁵ Ezáltal a szent kultusza új dimenziót nyert: az ereklyéje (*capa sancti Martini*) győzelmi zászlóként lobogott a frank seregek hadjáratai során. Az amiens-i köpenymegosztás jelenetét értelmezve, a Bruno Judic megpróbál egy-két újkeletű tévhitet – pl., hogy a római katonák csak a köpenyük felével rendelkezettek szabadon – eloszlatni és annak inkább a spirituális jelentésére hívja fel a figyelmet. Ezt követően több nevezetes Szent Márton kultuszához kapcsolódó jelentősebb csatát és következményét sorolja fel, mint például Koppány legyőzését és Pannonhalma alapítását, a Saint-Martin-le-Beau mellett vívott ütközet kettős értelmezését, valamint az 1066. évi Hastings-i csata és a Saint Martin’s Battle Abbey létrejöttét. A középkori lovagszent figurájának létrejöttét Simone Martini Assisiben található freskóin keresztül értelmezi, kiemelve az azokat megrendelő Gentile Portino de Montefiore kardinális személyes szerepét. A képzőművészeti alkotások sorában a katonaábrázolások közül még El Greco híres festményét, illetve több németalföldi művész eredeti ábrázolását emeli ki. A fejezet végül egy-két jelentősebb ütközet – Lützen, Hotin, Magenta-Solferino – felvillantása után az 1918. november 11-ei fegyverszünet legendájáról emlékezik meg.⁶

5 Wood, Ian: Les relations entre Brioude et Vienne aux Ve et VIe siècles. In: Saint Julien et les origines de Brioude. Actes du colloque international organisé par la villa de Brioude du 22 au 25 septembre 2004. Ed. Alain Dubreucq, Christian Lauranson-Rosaz, Bernard Sanial. [Brioude – Saint-Étienne], 2007. 250–257. p.

6 Lásd erről Tóth Ferenc: Szent Márton, a katona: Gondolatok a Szent Márton-kultusz Szombathely fejlődésében betöltött kora újkori szerepéről. = VSZ, 2015. 1. sz. 9–18. p.

Ezután a tematikus fejezet után a sorban következő hetedik tartalmi egységben ismét földrajzi alapon a szent kultuszának dél-franciaországi elemeit vizsgálja meg közelebbről. Hasonlóan a korábban bemutatott itáliai kultusz-helyekhez, ebben a régióban sem a szent sírhelyét tekinthetjük a kultusz kiinduló pontjának, hanem sajátos helyi organikus kultuszfejlődés eredményének tekinti Szent Mártonhoz kapcsolódó nagy számú kultuszhely létrejöttét. Az életrajzíró Sulpicius Severus maga is a dél-galliai kultúrkörből (a mai Bordeaux területéről) származott és ő maga a baráti körével együtt – pl. Nolai Paulinus – jó kapcsolatokat ápolt Mártonnal. A feltételezések szerint Sulpicius Severus Márton életrajzát egy Primuliacum nevű helyen írta, amely valahol Toulouse és Narbonne között helyezkedhetett el. A dél-franciaországi Márton-kultusz megerősödéséhez jelentősen hozzájárulhattak az olyan észak-itáliai hatások, mint például rejtélyes Palazzo Pignano, amely a mártoni aszkéta szerzetesség egy első fontos központja lehetett. E hatások következtében a középkori és kora újkori időszakban, ezen a területen igen jelentős számú Szent Márton-plébánia létezett, amely a kultusz helyi fejlődésének dinamizmusára utal.

A nyolcadik fejezetben, Bruno Judic egyik kedvenc témája, Szent Márton párizsi és francia főváros környékbeli Szent Márton kulturális örökség bemutatására vállalkozott. A szent életrajza alapján egy fontos csodatétele fűződik Párizshoz, vagyis az egykori Lutetiához. Sulpicius Severus szövege alapján Márton egy Trierből Tours-ba vezető útja során egy leprást megcsókolva gyógyította meg a betegségét-

től. A szöveg érdekessége, hogy nem a város latin nevét használja, hanem a lakosok modernebb elnevezését (Parisii). Figyelemre méltó, hogy a csodatétel félúton a császárváros és a püspöki székhelye, vagyis az Ál-lam és az Egyház közötti mezsgyén zajlott le. Egy másik fontos forrásunk a Karoling-korban keletkezett Szent Genovéva életrajz, amely megemlékezik a szent szűz tours-i zarándoktatóról. Egy harmadik forrasszöveg írója, Tours-i Gergely pedig beszámol arról a rendkívüli eseményről, amikor egy párizsi tűzvész során a városban található Szent Mártonnak szentelt imaház csodálatos módon megmenekült az enyészettől. A párizsi fejezet második részében Judic professzor a Párizs környékbeli Szent Márton-templomok, kolostorok és egyéb emlékhelyeket veszi sorra, elsősorban Michel Roblin klasszikusnak számító monográfiája alapján. A kora középkorban 43 Szent Mártonnak szentelt plébániát tartottak nyilván, amellyel első helyen állhatott a neves tours-i szent a párizsi régióban található egyházi dedikációk sorában és a mai napig se szeri se száma az itteni Szent Márton kultuszára utaló emlékhelyeknek, amelyek közül a legjelentősebbek Saint-Martin de l'Étrée, Montmorency, Nanterre, Saint-Cloud, Meudon, Palaiseau, Bussy-Saint-Martin, Saint-Martin d'Étampes vagy a két központi megyében – Seine et Marne, Yvelines – is létező településnevű Saint-Martin-des-Champs. Ez utóbbi néven persze létezik egy híres párizsi emlékhely a 10. kerületben található Saint-Martin-des-Champs apátság és temploma, amelyek épületeit ma múzeumi célokra használnak.

Tóth Ferenc

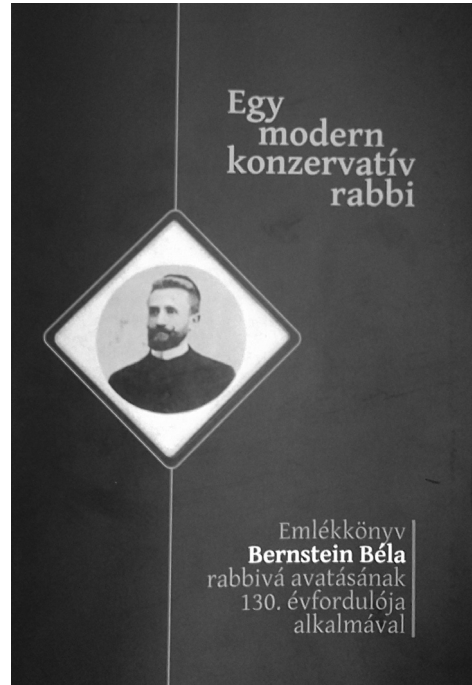
Egy modern konzervatív rabbi.

EMLÉKKÖNYV BERNSTEIN BÉLA RABBIVÁ AVATÁSÁNAK 130. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁVAL.

BP.: ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ – ZSIDÓ EGYETEM, 2022. 168 P.

A kötet szerkesztője, Szántóné Balázs Edit évtizedek óta kutatja szűkebb pátriája, Vas megye zsidóságának történetét és ápolja szülővárosa egykori nagyhatású rabbijának emlékét. Neki köszönhető – többek között – az 1998-ban Szombathelyen a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola által megjelentetett „Bernstein Béla emlékkönyv”,¹ valamint a 2018-ban az OR – ZSÉ-n megtartott emlékkonferencia is.² Az akkor elhangzott előadásokból született tanulmányokat gyűjti egybe a jelen kiadvány. A következő évek újabb eredményeket hoztak: 2011 óta Bernstein Béla nevét viseli a Szombathelyi Zsidó Hitközség kulturális központja³ és második, egyben utolsó szolgálati helyén, Nyíregyházán, 2014-ben Timár Éva szerkesztésében – az előbbieket folytatásaként – elkészült a főrabbi nyíregyházi éveit feldolgozó publikáció,⁴ 2 évvel később, utolsó lakhelyét pedig botlatókövel is megjelölték.⁵ 2018-ban – Nyíregyházán és Szombathelyen is – márványtáblát avattak a neves vallási vezető előtt tisztelegve.⁶ A két város-

- 1 Bernstein Béla emlékkönyv. = Partes populorum minores alienigenae, 1998. 294 p.
- 2 <http://www.or-zse.hu/bernsteinemklek201800412-1.htm> (Megtekintve: 2022. szeptember 18.)
- 3 <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/uj-kulturalis-kozpontot-avattak-szombathelyen> (Megtekintve: 2022. szeptember 18.)
- 4 Dr. Bernstein Béla – a nyíregyházi évek. Szerk. Timár Éva. Nyíregyháza, 2014. 131 p.
- 5 <https://www.szon.hu/helyi-kozelet/2016/08/botlatokoveket-epitettek-a-nyiregyhazi-jardakba> (Megtekintve: 2022. szeptember 18.)
- 6 <https://szombathelyizsidohitkozseg.hu/emlektablakapott-az-egykori-forabbi/>; <https://nyirvave.hu/index.php/931-emlektablakapott-teret-kapott-bernsztein-bela> (Megtekintve: 2022. szeptember 18.)

ban teret, illetve utcát neveztek el Bernstein Béláról.⁷

Ahogy a fentiekből is kiderül, Bernstein Béla egyike azon kevés egykori magyarországi rabbinak, akinek az emlékét őrzik, és egyike az annál is szűkebb csoportnak, akinek életútját és tevékenységét behatóbban is megismerhetjük – ebben pedig jelentős szerepe van a most megjelent emlékkönyvnek, amellyel immáron a főrabbi egykori alma matere is tiszteleg jeles végzettje előtt. A kötet belső címlapjával átellenben a fiatal Bernstein Béla tekint ránk, akit intézményünkben épp akkoriban avattak rabbivá. Kezében a „Tanach”, a Héber Szentírás. Már maga a kép is üzenet-

- 7 <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/bernstein-bela-ter-nyiregyhazan>; <http://szombathelypont.hu/latnivalok/tudosokmuveszek-nyomaban/bernstein-bela-utca.303/> (Megtekintve: 2022. szeptember 18.)

értékű, hiszen Bernstein Béla eredményeinek egyik legfontosabb, időtálló értékét képviselő része a tórafordítása, amely az első, és napjainkig is egyetlen, teljes, magyar nyelvű zsidó Bibliafordításban, az IMIT-Bibliában olvasható, amelyet 1898–1907 között jelentetett meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. A rendszerváltás utáni új kiadása máig is a hazai judaisztikaoktatás részét képezi. Az emlékkönyvből kiderül az olvasó számára, hogy Bernstein egész életében kereste és megtalálta azokat a feladatokat, amelyekről úgy érezte, hogy a legtöbbet teheti általuk a közösségéért. Tudatosan építkezett, pontosan érezte, hogy jó alapokra van szükség és képes volt kitartóan, hosszú távon koncentrálni az energiáit, szellemi kapacitásait az elérni kívánt célok érdekében. Ezt jelzi maga a tórafordítás is, valamint az oktatásügyi és a rabbiegyesületi tevékenységei. Kirajzolódik az a sokévtizedes lankadatlan aktivitás, amely egészen idős koráig jellemezte őt. A közölt hat tanulmány, a mártír fő-rabbitól származó három korabeli cikk, valamint a lezáró, válogatott bibliográfia érzékletesen mutatja be Bernstein sokrétű érdeklődését és aktivitását. Az előszót Szécsi József vallásfilozófus írta. Az első, legterjedelmesebb, az emlékkönyv több mint harmadát képező tanulmányát Katona Attila, az ELTE Savaria Egyetemi Központ egyetemi docense jegyzi, amelyben Bernstein Béla 1892-től 1909-ig tartó szombathelyi éveit dolgozta fel figyelemre méltó részletességgel, új megközelítésből, korábban kiaknázatlan források bevonásával. A szerző Bernstein életét térben három helyhez köti: elsőként Budapesthez és Breslauhoz, ahol a pesti rabbiképző anyaintézményének tekinthető intézmény működött, ezt követően Szombathelyhez és Nyíregyházához. A nagymúltú zsidó közösséggel rendelkező Várpalotáról származó Berns-

tein Béla az Országos Rabbiképző Intézetben a hazafiasság és a vallásosság iránt egyaránt elkötelezett rabbivá vált. A tanulmány érzékletesen jeleníti meg a 19. század második felének dinamikus fejlődő vasi vármegyeszékhelye, Szombathely miliójét, valamint ennek zsidó közösségét. A rendelkezésre álló források – hangsúlyosan Bernstein beszédei, cikkei segítségével – bemutatja a fiatal rabbi szellemi világvképét, motivációit, törekvéseit, és vizsgálja döntéseinek hátterét. Az egyik első izgalmas kérdésre – hogy miért is választotta Szombathelyt pályakezdése színhelyéül – a szerző úgy véli, hogy Bernstein itt két ambícióját teljesíthette ki: egyrészt a felekezeti oktatás fejlesztését, másrészt a községkerület székhelyének rabbijaként a vidék zsidó vallási vezetőit tömörítő egyesület életrehívását. A szombathelyi évek alatt mindkét területen jelentős, hosszútávú hatással bíró sikereket ért el: a frissen felépült, modern szombathelyi zsidó elemi iskola, valamint a középiskolai felekezeti hitoktatás felvirágozott, komoly elismerést vívott ki hitközségének. A Dunántúli Rabbiegyesület központi alakjaként pedig eredményesen szervezte egységbe a térség legtekintélyesebb rabbijait. Rendszeresen publikált a legjelentősebb zsidó lapokban, az „Egyenlőség” és a „Magyar Zsidó Szemle” hasábjain is a felekezeti vonatkozású közéleti, oktatási, kulturális és tudományos kérdésekben fejtette ki álláspontját. Folyamatosan foglalkozott történetírással is, amellyel – miként Katona Attila kiemeli – ugyancsak a zsidó identitás építését kívánta szolgálni – ennek jegyében születtek meg a székesfehérvári, Vas vármegyei, valamint a szabadságharc zsidó vonatkozásait feldolgozó művei. A vidéki zsidóság történetének kutatójaként számomra is izgalmas látni, hogy Bernstein történetíróként ho-

gyan próbálta a hagyományostól eltérő módszerekkel bemutatni a fokozatosan átalakuló zsidó közösségek múltját, tanulmányát olvasva felfigyeltem arra, hogy más kortárs történetíró rabbikkal ellentétben már felismerte például a zsidó síremlékek forrásértékét is. A tanulmány végén a szerző vizsgálja a Szombathelyről való távozás időszakát is. Bernstein leköszönésének egyik okát abban látja, hogy az egyre inkább szekularizálódó és modernizálódó Szombathely a továbbiakban az elért sikerek ellenére sem volt már megfelelő terep a számára. A század első évtizedének vége felé Bernstein új célt körvonalazott, az Országos Rabbiképző Intézet internátusának megalapítása érdekében próbált lépéseket tenni – a témához kapcsolódó cikkeiből kitűnik a kérdésben való tájékozottsága. Minthogy ez nem valósult meg, úgy döntött, hogy elvállalja a szombathelyinél lényegesen vallásosabb nyíregyházi status quo hitközség hosszabb ideje betöltetlen rabbiállását. Ahogy Katona Attila kiemeli, Bernstein tudatosan törekedett a különféle háttérű, heterogén közösségek egységbe kovácsolására, a vallásos nevelés elmélyítésére, mindezekhez pedig Nyíregyháza kiváló lehetőséget kínált. Hogy jól döntött, az mi sem példázza jobban, mint az a tény, hogy egész további életében, 36 éven keresztül állt második hitközsége élén.

Zima András egyetemi docens, az OR – ZSE Történelemtudományi Tanszékének vezetője „Bernstein Béla életműve a neológ integrációs stratégia szolgálatában” című tanulmányának középpontjában Bernstein Béla „A negyvennyolcas szabadságharc és a zsidók” című kötete áll. A szerző Bernstein írásán keresztül kísérli meg bemutatni a magyarországi neológ zsidóság integrációs stratégiáit, kollektív tudatát, viszonyát a magyar nemzethez a dualizmus korában és az azt követő időszakban. Ehhez részle-

tesen megvizsgálja a könyv két kiadásának eltérő politikai realitások által meghatározott körülmények között keletkezett előszavait is. Míg az előbbi a monarchia korában a zsidóság polgári és vallási egyenjogúsítását követően született, utóbbi a Horthy-korszakban, a zsidótörvények időszakában adták ki és a zsidóságot akkoriban ért vádakra reflektáló betoldásokkal is bővült.

Oláh János, az OR – ZSE Judaisztikai Tanszékének 2020-ban elhunyt vezetője „Adalékok Bernstein Béla: Az ember tragédiája és a zsidó irodalom című írásához” című közleménye Bernstein Béla irodalomtörténeti vonatkozású tanulmányához kapcsolódik. Bernstein még szombathelyi főrabbiént közölte tanulmányát az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyvében, amelyhez a szerző értékes adalékokat szolgáltat a szentírási és rabbinikus források alapján Jób könyve és Jób személye, a Vádló (Szátán) és Mefisztó alakjának részletgazdagabb megismeréséhez. Példák sokaságát szolgáltatva von párhuzamot Az ember tragédiája és a szentírási Kohelet, a Prédikátor könyve világlátása, valamint a Faust és a bibliai Jób könyve kerettörténete és tematikája között.

Az emlékkönyv másik nagyobb lélegzetű tanulmánya Riczu Zoltán, a Nyíregyházi Egyetem főiskolai tanára írta, aki Bernstein nyíregyházi korszakának egyik legnagyobb volumenű építkezésének történetét mutatja be. A tekintélyes nyíregyházi status quo ante hitközség élén az ő indítványára kezdődött meg 1918-ban a zsidó kórház építésének előkészítése. A tanulmányon keresztül megismerhetjük a főrabbi egész vármegyére, illetve régióra kiterjedő agilis szervezőmunkáját, amelyet a kórház megvalósítása érdekében kifejtett. A lokális és regionális zsidó közösségi összefogás szép példája a nyíregyházi zsidó kórház története, amely az évezredes

hagyományok továbbélését, a Tórára visszavezethető szociális érzékenység gyakorlatának erejét bizonyítja. A számtalan erőbefektetés és áldozat azonban nem hozta meg a gyümölcsét, előbb a gazdasági világválság, majd a 2. világháború és a zsidótörvények nyomán a zsidóság mozgásterének egyre gyorsuló beszűkülése tette lehetetlenné az építkezés befejezését. Azoknak a nyíregyházi zsidó polgároknak a többségét, akik évtizedeken át a kórház megvalósításán munkálkodtak – élükön Bernstein Béla főrabbiával – alig 1 évvel azután, hogy a félbehagyott épületet a hitközség eladta a városnak, Auschwitzban ölték meg.

A zárótanulmányt Balázs Edit jegyzi, aki Bernstein Bélát mint a zsidó oktatás nagy alakját mutatja be. Tanulmányában kiemeli – és a magyarországi zsidó oktatásban ugyancsak résztvevő recenzens is megerősítheti – hogy mindazok a problémák, amelyekkel Bernstein szembesült, és amelyek megoldásán fáradozott – az egységes koncepció, az eltérő iskolatípusoknak megfelelően kidolgozott tanterv és tananyag hiánya, az óraszám problémái, a héber nyelv, a zsidó történelem oktatásának mikéntje – máig sem veszítettek sokat aktualitásukból. Bernstein Béla hosszú és aktív élete tragikus módon ért véget. A szerző tanulmányának végén megrendítő módon idézi meg utolsó napjait. Az agg főrabbi a legnagyobb vész közepette sem hagyta el közösségét, a visszaemlékezések szerint a gettóba nem vitt magával mást, mint a sétabotját, cvikkerét, imazsájkját és jegyzetekkel teli Bibliáját.

Bernstein Béla több mint 5 évtizeden át példamutató elkötelezettséggel szolgálta szűkebb és tágabb közösségét. Sokoldalúságát a felekezeti oktatásügy, a kórházépítés, a tudományművelés területen kifejtett aktivitását méltóképpen mutatja be a könyv. A tanulmányok után Bernstein három, 1900 és 1908 között megjelent tanulmányát közli, amelyek az Egyenlőségben láttak napvilágot. Ezek közül az első „A zsidók a 48-as szabadságmozgalmakban Európaszerte” címet viseli. Ezt eredetileg az IMIT felolvasóestjén hallhatta a közönség. A második Bernsteinnak a cionizmussal kapcsolatos álláspontját mutatja be, végezetül a Rabbiképző Internátusával kapcsolatos elképzeléseit ismerhetjük meg. A könyv végére az OR – ZSE végzettje, Csomós Rita gyűjtötte össze Bernstein Béla válogatott bibliográfiáját három periodika – Egyenlőség, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvei és a Magyar Zsidó Szemle – feltárásával.

A hazai rabbik, köztük a 145 éves OR – ZSE-ről kikerült rabbigenerációk többségének élete, közösségépítő és tudományos tevékenysége máig feldolgozatlan. A kiemelkedő rabbik némelyikének emléket állító csekély számú kötetten kívül meg kell említeni a Rabbiképző korai vezetőinek és oktatóinak munkásságát is bemutató „Zsidó Tudományok” című könyvsorozatot, amely az elhunyt Oláh János professzor kutatásának köszönhetően valósult meg. Fontos irányt mutat tehát a frissen kiadott Bernstein-emlékkönyv, bízunk abban, hogy inspirációt nyújt a további hasonló kutatásokhoz és megemlékezésekhez – köszönet érte a szerkesztőnek és a kötet szerzőinek.

Balogh István

Miszlivetz Ferenc et al.: Daliás idők.

Ó, AZOK A '80-AS ÉVEK. KŐSZEG-BP.:
FELSŐBBFOKÚ TANULMÁNYOK
INTÉZETE, KORTÁRS KÖNYVKIADÓ,
2022. 351 P.

Az 1980-as években a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola kezdő oktatójaként a Történelemtudományi Tanszéken tanítottam. Ezt azért fontos megemlíteni, mert aki kézbe veszi a kötetet, tapasztalhatja, hogy a történelem szakos hallgatóknak kiemelkedő szerepe volt a szakkollégiumban. De nem csak a szakkollégiumban, hanem általában érzékenyen reagáltak a főiskolai élet minden területére, szervezkedtek a diákszervezetekben, követelték a hallgatói képviseletet a tanszéki értekezleteken, felléptek az avítt tanszékvezetés ellen és a minél színvonalasabb oktatásért.

Meggyőződésem, hogy ez az utóbbi, a szakmai érdeklődés és a tudásvágy a legfontosabb motívuma a „daliás időknek”. Minden más kezdetben „csak” eszköz, módszer a cél eléréséhez, de a vita, az érvelés, a téma választás szabadsága növelte a vonzerejét, és a demokrácia kis szigetévé váltak az intézményen belül.

Olyan témákkal foglalkozhattak, amelyek a közoktatásból hiányoztak, de a felsőoktatásban is kényes, problémás anyagnak számítottak. Tárgyalásuk sokszor a tanároktól függött, és a hivatalos vezetés rosszallását vonta maga után. (Gondoljunk például az 1956. évi forradalomra, a határon túli magyarokra, vagy éppen a szőnyeg alá seprert zsidókérdésre stb.)

Az 1980-as évek szakkollégiumi mozgalmairól szóló irodalom elsősorban a budapesti egyetemekre koncentrált. A felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének kutatói arra vállalkoztak, hogy az ismertebb Rajk László és Bibó István szakkollégiumok mel-

Miszlivetz Ferenc – Sütögi István – Szabó Gábor –
Szommer Ildikó – Tokaji Nagy Erzsébet

Daliás idők

Ó, azok a '80-as évek!

KORTÁRS EMLÉKEZÉS

lett, a kevésbé ismert, de talán az egyik legjelentősebb vidéki szakkollégiumnak, a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Németh László Szakkollégiumának a jelentőségét mutatják be.

„A »Németh László« volt az egyetlen számottevő nem budapesti szakkollégium, amelyről méltatlanul keveset szólnak a krónikák. Annyiban hasonlított a Rajkra és a Bibóra, hogy mindegyikük a társadalomtudományi felsőoktatás alternatívájaként szerveződött, új tájékozódási pontokat, színvonalas előadókat és szakirodalmakat kínálva a hozzájuk csatlakozóknak.” (Miszlivetz Ferenc)

A kötet szerkezete mozaikszerű. Miszlivetz Ferencnek a megélt történelmet és a megírt történelmet ötvöző tanulmánya, a korabeli résztvevő diákok és tanárok visszaemlékezései, az eseményekről készült jegyzőkönyvek, a különböző szakmai kollégiumok témái, előadói, tematikák, az állambiztonsági szervekhez beérkezett jelen-

tések, kiadványok számba vétele, kronológiák. Mégis, összességében egységes képet kapunk a kezdetben még tétova, később egyre inkább erősödő, egyre tudatosabbá váló, végül a rendszerváltozáshoz jelentősen hozzájáruló mozgalmról.

Miszlivetz Ferenc „Emberek, mozgalmak, hálózatok” címmel bemutatja hogyan jutott el az alulról szerveződő nemzetközi hálózatoktól a szakkollégiumi hálózatokig. De természetesen ez nem egyszerű magántörténelem. Az elemző tanulmány belehelyezi a magyarországi eseményeket az egyetemes történelmi helyzetekbe. Az európai békemozgalom, a Szolidaritás, Gorbacsov fellépése, az enyhülés politikája hatással volt az egyes országok belpolitikájára is. Magyarországon az áttörés éve 1987. Ekkor jött létre az utólag kultikus helyszínné váló velemi Stirling-villában, az országos szakkollégiumi hálózat.

Sümei István: „Kellene már csinálni egy jó kis demokráciát, mert az idő lassan elszáll felettünk!” Válogatás a szakkollégiumi mozgalom jelene és jövője című velemi megbeszélés (1987. október 30–november 1.) jegyzőkönyveiből.

A helyszín, mint számos más szakkollégiumi rendezvénynek, a velemi Stirling-villa. Az épület úgy látszik, történelmi eseményekre van predesztinálva. 1944 decemberében rövid ideig ott működött a Szálasi-kormány, és ott tartották a nyilasok utolsó országgyűlésüket. Más előjellel, de előbbre mutató esemény a szakkollégiumi hálózat, és a Németh László Szakkollégium megalakulása. Sümei István válogatásából megismerhetjük, hogyan határozták meg a szakkollégiumok lényegét (Identitásvita): a szakmai igényesség és a közéleti tevékenység, valamint a közben formálódó fiatalos közösség. Az együttműködés formáit (Mozgalmi vita), környezetvédelmi akciók, jogsegélyszolgálat, szál-

lásszervező szolgálat, szakkollégiumi újság stb. (Kövér László). Hogyan készítették elő a szárszói találkozót (Szárszó '88), fogalmazták meg a felhívásukat. „*A magyar társadalom az 1943-ashoz hasonlóan történelmi választás előtt áll. A kérdés ma is az, hogyan valósítható meg a magyar demokrácia.*” A Kilátó meghívására, az utolsó nap megjelent Nagy Imre a KISZ KB akkori titkára (A szakkollégiumi mozgalom és a hatalom: kísérlet a nyílt párbeszédre). Komoly vita alakult ki arról, hogy a hatalom nem vette a fáradságot a mozgalom megismerésére, mégis elítéli azt. (Nagy Imre, Miszlivetz Ferenc, Orbán Viktor, Kövér László).

Szabó Gábor visszaemlékezése. „Belekerül az ember egy sodró patakba, és viszi a víz...”

Az egyéni élettörténnel kezdődő visszaemlékezés felidézi a főiskola legendás tanárait – Kiss Gyulát, a velemi hétvégék kezdeményezőjét, Nagy Árpádot, Török Gábort, Gutter Józsefet. A Népművelés Tanészék tanárai közt néhányan hatékonyan támogatják hallgatóik törekvéseit, és formálták egyéniségüket. A főiskola közművelődési titkáráként került Szabó Gábor olyan helyzetbe, hogy a szakkollégium és az állami vezetés között lavírozva képviselte a hallgatóság érdekeit. „*Arra nem volt példa, hogy bármit is betiltottak volna, vagy hogy megakadályozták volna egy megszervezett rendezvény megtartását. Igaz valamennyire azért mi is tiszteletben tartottuk a határokat.*” A szakkollégium megalakulása után azonban semmi beleszólása nem volt az állami vezetésnek a programokba, az anyagi függetlenséget pedig a Soros Alapítvány támogatása biztosította.

„Máig őrzöm magamban ezt az érzést, hogy bármire képesek vagyunk...” Részletek a Németh László Szakkollégium történetét feldolgozó interjúkból.

A visszaemlékezések (orál history) a közelmúlt történelemkutatásának fontos forrásai. Az egyéni történetek nem csak tanúsítják a történeteket, hanem az olvasó számára átélhetővé teszik éppen egyediségük-nél fogva. Így van ez esetünkben is, amikor a szakkollégium egykori diákjai, tanárai beszélnek el, mit jelentettek számukra, és a főiskola számára azok a 80-as évek. Nagy Andor, Gyekiczki András, Fűzfa Balázs, Mayer Rudolf, Ambrus Lajos, Iker János, Tokaji Nagy Erzsébet, Németh Zsolt, Majthényi László, Némethy Szabolcs, Merklin Tímea, Simon József, Mayer Judit, Varga Tamás beszélnek a szakkollégium megalapításáról, a szakmai körökről, a kiadványokról (Kilátó, Jelentkezünk, A zsidókérdésről, Vízjelenek), a filmklubról, a velemi hétvégekről, az erdélyi utazásokról, a táborokról, az ifjúsági parlamentekről, a FIDESZ megalakulásáról. Minden visszaemlékező életre szóló utravalót kapott az alatt a 4 év alatt.

Sümei István: Emlékezés a közboldogság tűnő mámorára A Németh László Szakkollégiumról.

Sümei István emlékező tanulmányában Hannah Arendtet idézi, aki szerint a politika „Egyenrangú emberek együttgondolkodása és együttcselekvése egy olyan közös térben, mely mindenféle kényszertől mentes... Ez maga az élő, alkotó szabadság, ... mely szükségképpen megteremti az együtt cselekvők közösségét.”

Az események motorja szerinte is Szabó Gábor volt. A szakkollégium virágkorát élte a Jókai utcai épületbe – az egykori MSZMP Oktatási Igazgatósága – költözéskor. Fontos elvárásként jelent meg, hogy a kollégista valamilyen tudományos munkát is legyen, és nyelvet tanuljon. A rendszerváltás egybe esett azzal, hogy a diákok többsége éppen végzett, szétszóródtak, és a kollégium egy újabb, minőségileg is különböző szakaszába érkezett.

Dolgozata végén több kérdést vet fel, melynek megbeszélésével értékelhető az utókor szemszögéből a kollégisták tevékenysége.

Tokaji Nagy Erzsébet: „A hallgatók helytelen, pártunk politikájával ellentétes, ellenzéki hangnemű feleleteit, magyarázatait nem igazította ki, sőt azokat erősítette” Jelentések a Németh László Szakkollégiumról az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában.

Szakkollégiumtörténet – állambiztonsági nézőpontból címmel olvashatunk válogatást a jelentésekből. Azok foglalkoznak az eseményekkel, a résztvevőkkel, az előadókkal, a szervezőkkel, mintegy aláhúzva és felerősítve a szakkollégium politikai jelentőségét. „A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskolán erősödő ellenséges tevékenységet tapasztaltunk az általunk ellenőrzés alatt tartott személyek, illetve a befolyásuk alatt álló hallgatók részéről. Ellenséges tevékenységüknek kezdetben a főiskolán működő Németh László Szakkollégium, majd a Ma csoport, később a FIDESZ adott keretet.”

Szommer Ildikó – Szabó Gábor: A Kilátó című főiskolai diáklap legendás évtizede (1983–1993).

A „Kilátó” története összefonódott a Németh László Szakkollégium történetével. Az 1980-as évek második felében alkották a szerkesztőbizottságot a szakkollégisták Gyekiczki András, majd Tokaji Nagy Erzsébet vezetésével. Az évtized végén – a szakmai különszámok mellett – sokat tudósítottak a szakkollégiumról, majd a rendszerváltozás politikai eseményeihez kapcsolódtak. A tanulmány végigkíséri az egykori diáklap többszöri átalakulását.

A kötet utolsó harmadát két, Tokaji Nagy Erzsébet által összeállított adattár foglalja el. Az egyik az „Eseménytörténet 1987. február 12.–1993. augusztus 31.” között. A rendezvények mellett a szakkollégiumi

stúdiumokat, a szociális tevékenységeket, táborokat ismerteti. A másik sajtószemle, a „Németh László Szakkollégium a magyar sajtóban” 1987 és 2021 között.

Miszlivetz Ferenc „A hegy másik oldala” címmel bemutatja a szakkollégisták további sorsát, s azt, hogy az Európa Ház, majd a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kereti között, hogyan folytatódott küzdelmük a visszarendeződéssel szemben, és állt össze újból a csapat a „Kőszegi-hegység másik oldalán.”

Különleges élmény a szövegek mellett végignézni az archív fotókat, ahonnét ránk mosolyog egy fiatal nemzedék, akik maguk sem tudják, de érzik, hogy feladatuk van, s ez a tenni akarás végigkíséri egész életüket.

A kortárs olvasónak a könyv felidézi a fiatalságát, rég nem látott egykori tanítványok, már eltávozott munkatársak, s szinte elfelejtett történetek jutnak eszébe. A történész pedig még jobban megérti a közelmúltat, s ezt kívánja minden olvasónak!

Balázs Edit